

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

**НИЖНЬОТОРТОНСЬКІ ВАЛУНЧАСТІ
КРЕМЕНЕВІ ПОРОДИ ПОДНІСТРОВ'Я
ЯК СПЕЦІАЛІЗОВАНА АРТЕФАКТНА
СИРОВИНА ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ**

В. Ф. Петрунь

Публікуються матеріали двох пам'яток (житла та віддаленої від нього на десятки кілометрів кременеобробної майстерні) на кордоні України з Молдовою. З археолого-петрографічних позицій доводиться існування між ними зв'язків та мотивів використання валунчастої сировини для виготовлення високоспеціалізованих знарядь типу серпів — кременевих наральників.

Під час заключно-ревізійного археолого-петрографічного огляду природних відслонень та історичних пам'яток правобережжя долини р. Дністер напередодні її підтоплення, з поверхні першої надзапальної (висотою 8,0—8,5 м) тераси за 4 км на схід від нині затопленого с. Непоротове, у червні 1976 р. автором було зібрано невеличку (44 предмети) колекцію підйомного матеріалу.

Уціліла від річкової бокової ерозії ділянка тераси (у межах Сокирянського р-ну Чернівецької обл.) з корінним (висотою 4,5 м) алевроліто-аргілітовим та пісковиковим цоколем простяглася вздовж стрімкого, порослого лісом борту каньйону Дністра і різко (без ознак заплави чи принаймні бечівнику) обривалась у воду останнього. Над цоколем простежувався шар алювіально-делювіальної щєбінки місцевих еокембрійських (з досить великими кулями перевідкладених фосфоритових конкрецій) та верхньокрейдових порід, яка перекривалась суглинисто-чорноземними ґрунтами потужністю 1,0—1,5 м. Культурний шар (товщиною 30 см) безпосередньо під дерниною майданчика тераси містив шматочки обпаленої глини, ліпної кераміки, штучно розколотого каменю та поодинокі крем'яні знаряддя, три з яких по ґрунтовому осипу на терасовому уступі сповзли мало не до води.

Культурні рештки зафіксовано вздовж бровки тераси на відстані 3—4 м, а далі вони зникали. Очевидно, тут існувало житло типу напівземлянки, неглибока, з нечіткими контурами яма якої з часом була замулена внаслідок або площинного (схилового) змиву, або поодиноких екстремальних повеней. За повоєнні роки, наприклад, в результаті катастрофічних дощів та таяння снігу в верхів'ях Дністра підйом рівня води в каньйоні принаймні раз (за даними місцевої преси) сягав дев'ятиметрової позначки, тобто хай епізодично, але підтоплював першу надзапалу, що могло мати місце і в минулому.

За кілька десятків метрів по обидва боки від місцезнаходження, індексованого нами як Непоротове IX, на день відвідання встановлено існування двох джерелець питної води, а трохи нижче за течією, крім звичайних для надзапальних поодиноких кущів і дерев, — ще й зарості очерету вздовж тилового шову тераси, на зволоженому пониженні під стрімким схилом борту каньйону (палеостарик?).

Серед підйомних матеріалів колекції (яка зберігається у автора) — уламок коричневого нижньопалеозойського алевроліту того типу, що використовувався

на, дослідженому Л. І. Крушельницькою¹, непоротовському поселенні передскіфського часу, розташованому за 5 км вище по Дністру від місцезнаходження Непоротове IX, два необроблені шматки пісковика нижньосенноманського віку, різні за розмірами відщепи та пластини кременю кількох гатунків. Серед останніх — чорний жовневий нижньосенноманського зразка, сірий або білий непрозорий (типу плитчастих халцедонолітів з покривлі відкладів верхньої крейди) в ножевидних пластинках та їх фрагментах, висока пластинка (рис. 1, б) з ясноблакитного, майже сапфіринового матеріалу, кілька дрібненьких осколків та лусочок, які доводять факт підправлення (якщо не обробки) кременю безпосередньо на місці житла.

Один із знайдених уламків кераміки належить столовій посудині типу горщика з діаметром вінець орієнтовно до 10—12 см (рис. 1, 4). Вінця низькі, слабо відігнуті, оздоблені наскрізними (нанесеними зсередини) проколами з однорідним, відмудленим брунатно-жовтим на зламі глиняним тістом, яке містить невеличку домішку дрібних піщинок непрозорого білого кременю.

Другий керамічний уламок є частиною стінки великої банкоподібної (?) корчаги (розмірами 60×40×8—10 см опуклість ледве помітна), з чорним у зламі, менш однорідним ніж у першому випадку глиняним тістом (домішка — дрібні шматочки шамоту та рясніші зернятка, до 1 мм, білого або напівпрозорого сірого кременю).

За переліченими ознаками керамічні фрагменти датуються передскіфським часом: оздоблення у вигляді наскрізних проколів², характеризує другий ступінь чорноліської культури.

Безумовно близькі до них за часом використання і три знайдені у комплексі кам'яні серпи сікачеподібного (рис. 1, 1) та дзьобоподібного (рис. 1, 2, 3) типів, виготовлені з блакитно-сірого, майже непрозорого, кварцево-халцедонового кременю, що нерідко зберігає залишки специфічної «відмитой» жовневої корки. Подібні знаряддя були поширені на півночі України починаючи з часів середньої бронзи³, а серед пам'яток білогородівсько-чорноліського кола різними авторами на різних територіях датуються неоднаково: якщо в Подніпров'ї О. І. Тереножкін відносив їх до першого ступеня чорноліської культури⁴, то в непоротовському та деяких інших комплексах їх вважають власне білогородівськими⁵. Всі серпи наших зборів мають на поверхні люстраж (ознаку інтенсивного використання), одного з них, найбільш спрацьованого, було зламано, очевидно, в процесі утилізації (рис. 1, 2).

Ще одна кременя знахідка з Непоротового IX виявилась настільки несподіваною (рис. 2, 2), що автор вирішив залишити її на місці для збереження трохи прикопавши в ґрунт, обмежившись масштабною контурною прорисовкою у польовому щоденнику. Через несприятливий збіг обставин повернутися на це місце нам не вдалося і оригінальне начиння, на наш погляд, — наральник загинуло. Втрата для науки такого специфічного знаряддя без його лабораторного трасологічного дослідження надзвичайно прикра. Проте деякі ґрунтовні висновки щодо його матеріалу, габітусу, прийомів обробки і призначення цілком задовільно можуть бути зроблені і в ретроспективному плані.

Виготовлене з того ж кременю, що й вищезгадані серпи, на дві третини (крім верхньої частини тонко обробленого плескатою ретушшю черешка) інтенсивно залюстроване, з ретельно відтвореною лопаттю аж до витончених, трохи асиметричних (результат спрацьованості?) закраїн, воно, з одного боку, принципово відрізняється, наприклад, від гіпотетичного лемеша з Городні на Волзі⁶, так само, як і від інших кам'яних псевдорал, дезавуйованих С. О. Семеновим та Ю. О. Красновим⁷, але, з іншого боку, майже точно копіює черешкові металеві наконечники орних пристроїв минулого. Це не залишає сумнівів у тому, що кам'яний наральник описуваного типу міг призначатися тільки для закріплення на полозі дерев'яного рала, що давало змогу обробляти як грузькі, так і тверді ґрунти, вкриті щільною трав'яною рослинністю не тільки заплави чи надзаплавних терас, а можливо й вододілу.

Оскільки зафіксовані в Європі рала з полозом, оснащеним втулчастим металевим наральником, датуються принаймні III тис. до н. е.⁸, принципова можливість репродукування подібного (правда, черешкового) знаряддя у крем'яному варіанті людиною передскіфського часу цілком припустима, особливо вважаю-

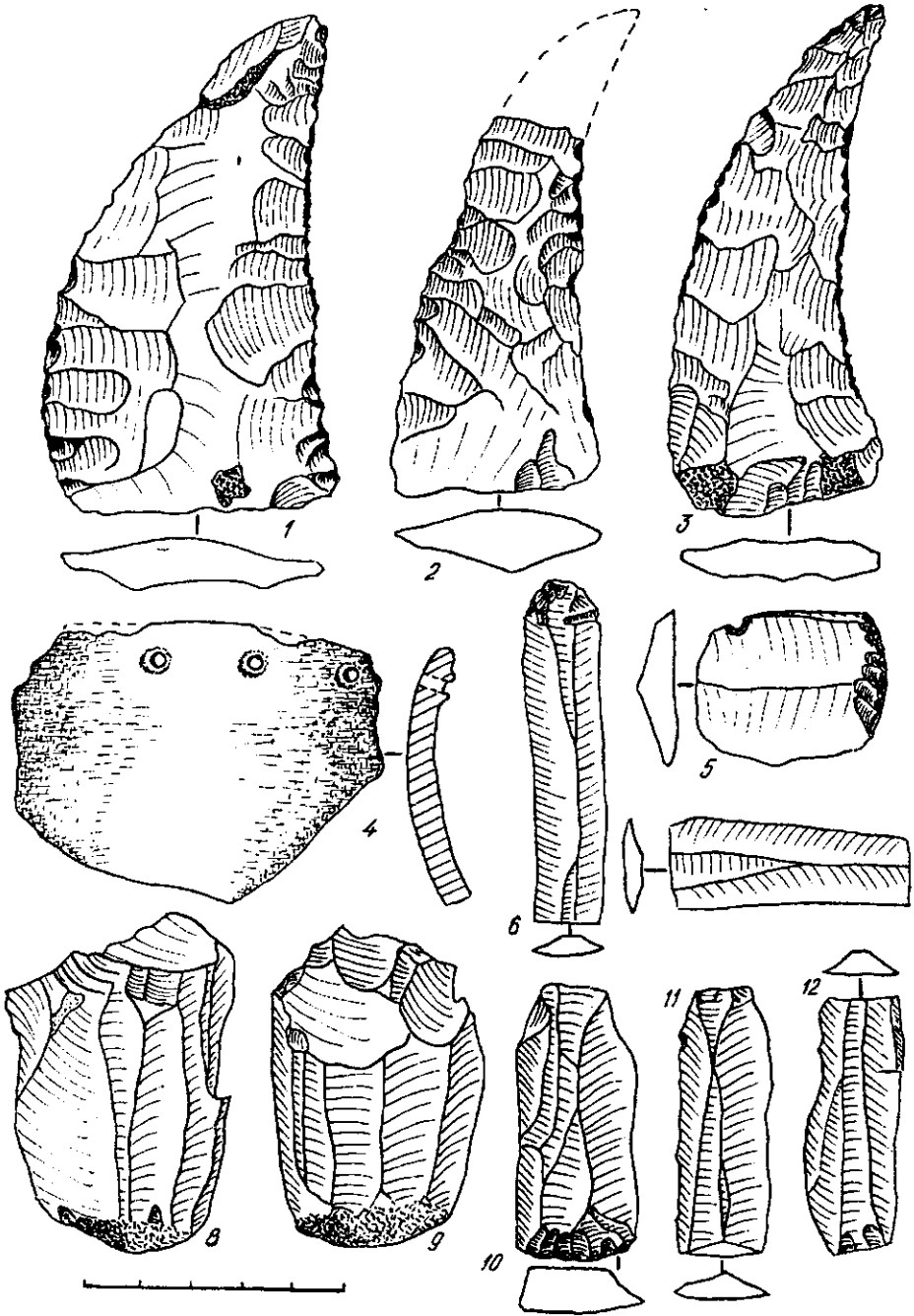

Рис. 1. Кремінні вироби та фрагмент кераміки з правобережжя Середнього Дністра: 1—4, 6—Непоротове ІХ; 5, 7—12 — с. Наславча, ур. Карпів Яр І.

чи на високі механічні параметри, притаманні використаній сировині: забігаючи наперед, зазначимо, що тимчасовий опір стисканню тертонського валунчастого кременю з Карпового Яру, визначений у сухому стані для чотирьох зразків за раніше описаною методикою⁹, коливається від 6000 до 7500 кг/см², тобто перевищує відповідні характеристики деяких м'яких сортів сталістого заліза. Саме виняткова міцність та в'язкість подібної гірської породи забезпечували високу продуктивність не тільки знайденого наральника, а й дзьобоподібних крем'яних серпів з Непоротового ІХ, особливо в разі закріплення їх під кутом 100° до осі

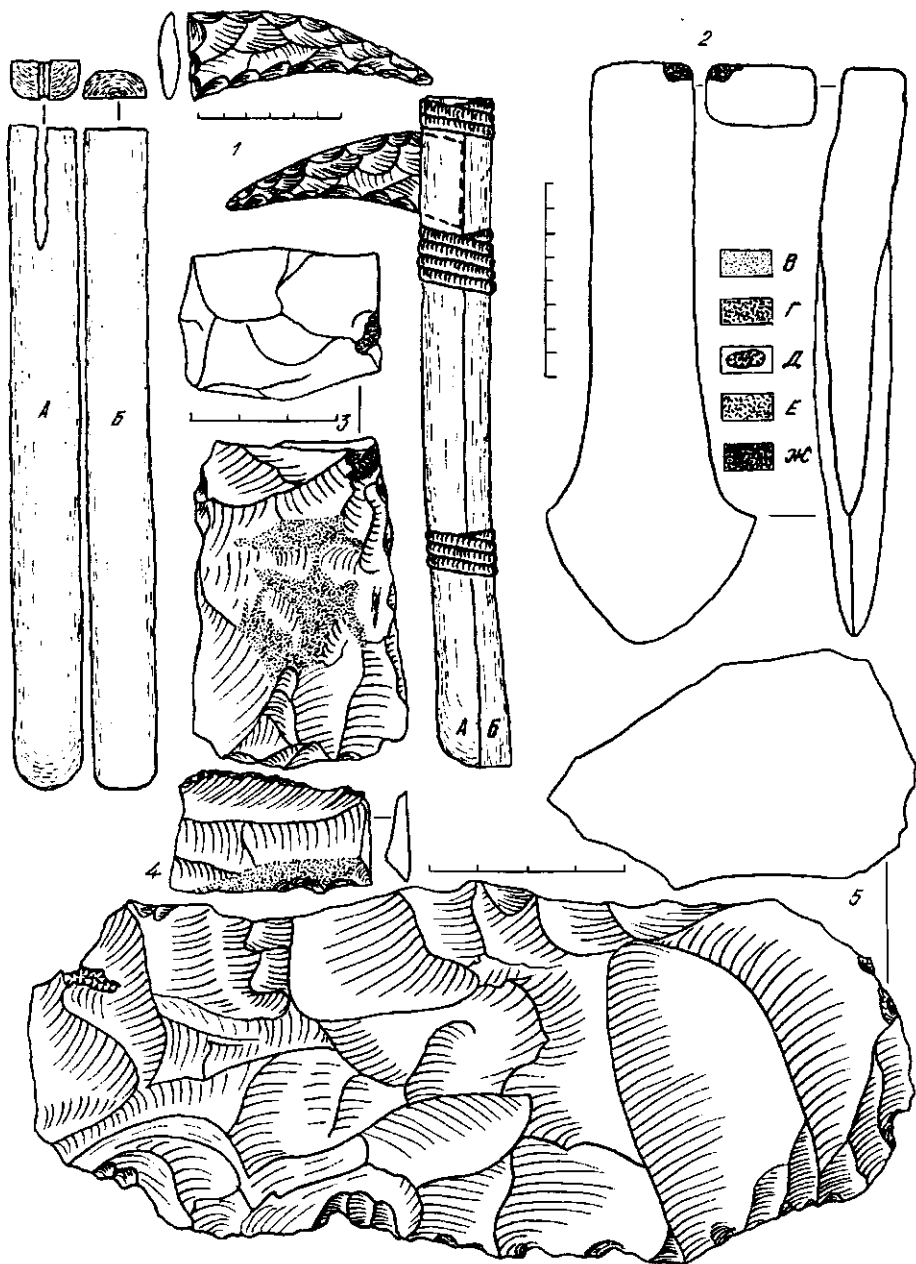

Рис. 2. Кремінні артефакти, реконструкція кріплення дзьобовидних серпів та умовні позначення: 1, 2 — Непорогове ІХ; 3, 4 — с. Ожево, ур. Шовб; 5 — с. Наславча, ур. Карпів Яр І. Умовні позначення: А — фронтальна частина «виделкоподібного» складеного держака; Б — тулова опорна планка; В — люстраж; Г — «відмита» жовнева корка; Д — мікрожеодинки, інкрустовані дрібнозернистим кварцем; Е — збитості на поверхні нуклеусів-відбійників; Ж — вторинний натьковий халцедон мікросферолітової будови.

держака (за схемою С. О. Семенова, щоправда, запропонованою ним для примітивніших лез¹⁰). Якщо в цьому випадку традиційне для серпів в'язке бігумне кріплення доповнювалось використанням складеного держака перевіреної в експерименті конструкції (рис. 2, 1, А, Б), — а спеціалізовані складені пристрої, наприклад луки¹¹, відомі на півдні Східної Європи з часів принаймні кінця середньої — початку пізньої бронзи, комбіноване знаряддя набувало високої ефективності. Виделкоподібна фронтальна дерев'яна частина (рис. 2, А), зацімлюючи основу дзьобоподібного леза, надійно фіксувала його положення віднос-

но руки жєнця, а тильна опорна планка, дерев'яна або навіть кістяна (рис. 2, Б), жорстко скріплєна з першою ремінною або жильною обов'язковою, сприймала на себе максимальні за розкладом сил реакції віддалі ріжучого лєза під час роботи, а в разі її поступової спрацьованості під тиском кременю могла легко замінюватись. За кінематичною схемою це знаряддя подібне до досі вживаних, за етнографічними даними, суцільнометалєвих серпів косарів Південно-Східної Азії, дозволяючи успішно жати при господарських потребах навіть очерет без ризику зламати тонке, але сталєвої твердості кам'яне лєзо.

Археологічні знахідки білогрудівсько-чорноліського кола, як підйомні, зібрані на місцезнаходженні Непоротове IX, так і ті що походять з розкопаних жител і зольників с. Непоротове, цікаві не стільки самі по собі (за винятком кременєвого наральника, наприклад, всі серпи вже неодноразово описуваних в літературі форм), скільки з точки зору пошуків можливого місця видобутку відповідної кременєвої сировини, що могла йти на виготовлення найбільш спеціалізованих виробів цієї частини Середнього Подністр'я.

Корінні виходи різноманітних кременєвих порід або їх осипи майже безперервною смугою відслонюються по обох бортах дністрового каньйону (та прорізаючи їх ярах та балках) як над самим с. Непоротове, так і за десятки-сотні кілометрів вниз і вгору за течією, де з ними пов'язані численні кременєобробні майстерні, перш за все трипільського часу¹². Проте ревiзiя останніх (наприклад, у комплексі Поливанового Яру, де крім перелічених Г. О. Поповою гатунків вживаної кременєвої сировини, при цьому встановлено використання також димчастого туронського кременю, що приносився з корінних відслонєнь, розташованих не ближче меридіану міст Городенка — Тернопіль, в урочищі поблизу с. Ожева тощо) показала відсутність тут серед підйомних матеріалів ознак виготовлення великих дзобоподібних серпів, хоч жнівні пластинки-вкладиші енеолітичного часу тут трапляються (рис. 2, 4), так само як і зашліфовані мотики трипільського габітусу (інколи вкрай спрацьовані, вторинно сколоті так, що від первинної люстражної обробки майже нічого не залишається) (рис. 2, 3), але не наральники вищезгаданого типу.

Трипільці свої найбільш важливі землеобробні знаряддя виготовляли переважно з місцевих плитчастих сількрєтових кременів покрівлі верхньосеноманських шарів, принаймні на згадуваних пам'ятках, у той час як «непоротовці» явно віддавали перевагу дещо іншій за походженням та якістю сировині з південніших геологічних розривів регіону.

Проблема артефактної кременєвої сировини потребує спеціальної статті, але уточнення одного її питання невідкладне, оскільки з вини різних дослідників виникла вкрай прикра термінологічна плутанина, трохи не з десятків різних назв, наприклад, для генетично одних і тих же за походженням порід стратиграфічного контакту верхньої крейди (верхнього сеноману) — неогену (тортонського або другого середземноморського віку), які широко використовувались у первісній техніці від палеоліту і до скіфського часу.

Проїлюструємо це відповідними прикладами.

Якщо, наприклад, С. М. Бібіков¹⁴ чітко відрізняв плитчасті, подекуди за його оцінкою навіть грубозерністі (ще до того віднесені М. Я. Рудинським навіть до кварцитів¹⁵), переважно сірі (але і білі, і навіть блакитні!) кремені покрівлі сеноманського віку в каньйоні Дністра від переважно (але теж не завжди!) темнозбарвлених рінякових чи валунчастих конгломератових кременів неогену, то багатьма геологами львівської наукової школи, незрозуміло чому, не останні, а саме перші безпідставно (оскільки ознаки механічного обкатування, притаманні справжнім ріні, гальці та валунам¹⁶, тут відсутні) почали іменувагись — і не тільки в статтях, а й у монографіях¹⁷, «валунчастими кременями», «валунчастими халцедонолітами», хоч з самого початку ті ж дослідники підкрєслювали роль єлювіального гіпергенезу у формуванні подібних утворєнь¹⁸. І тільки в останній книзі, та й не тільки на картосхемі розвитку сеноманських відкладів, Ю. М. Семеньковській змінює нарешті цей явно помилковий, але який став традиційним, термін на відкорєгований («глибові», тобто брилові кремені¹⁹).

Остання назва безумовно генетично ближча, здавна запропонованим І. К. Івановою, «згрудженим» кременям²⁰ або *агломератам* кишинівських літологів²¹, дезінтегрованим внаслідок вивітрювання неперекладеним кременям

верхньокрейдового віку. Останнє уточнення зовсім не зайве, бо з легкої руки деяких тираспольських геологів, дійсно має місце і прямо протилежна тенденція, — весь суто кременевий шар між осадовими сеноманом та тортоном вважати тільки «базальним конгломератом» останнього²², що теж невірно.

Як однозначно доводять наші польові та лабораторні дослідження, механізм утворення «англомератового», «згрудженого», «плитчастого» (але не пластового!), «валунчастого» (у львівській інтерпретації), «брекчієвого», «конгломератобрекчієвого»²³, «глибоко-брилового», «роговиківового», «халцедонолітового» різних авторів, а в дійсності — єдиного за походженням, хоч і відмінного від відслонення до відслонення кременевого шару в покрівлі сеноманських відкладів Подністров'я — накладений, інфільтраційно-елювіальний: це свого роду «сількрег», тобто кора вивітрювання первинно осадово-діагенетичної частини розрізу сеноману, щоправда, специфічна за складом та структурно-текстурними ознаками і не схожа, наприклад, на кори вивітрювання, припустимо, придніпровських ультрабазитів²⁴. Але як і там, тут мали місце процеси розтягнутого за часом розчинення, перевідкладення (приносу та виносу) речовини вихідних силіцитів, обезбарвлення і метасоматичної перекристалізації, аж до появи хронологічно найбільш пізніх прожилків брунатного халцедону (рис. 2, Ж) та мікродрузового кварцу (рис. 2, Д). Останні розвиваються за схемою Г. Г. Леммлейна, вперше встановленою цим дослідником саме для сількретових утворень сінома-ну, правда, північніших територій²⁵.

І тільки у випадку подальшого механічного руйнування подібного шару плитчастих кременистих порід (після закінчення континентального періоду розвитку регіону) внаслідок неогенової морської трансресії та, пов'язаної з нею, абразії (або палеоелювіальної діяльності того ж часу) з більш-менш помітним обкатуванням матеріалу та його перевідкладенням формуються справжні викопні валунчато-рінякові конгломерати, які здавна відомі і в районі Луки-Врублівецької, і на півночі Молдавії²⁶ тощо.

Плитчасті або брилуваті верхньосеноманські кременеві відособлення, частогусто примхливої форми та великих розмірів, в процесі трансресійного переміщення перш за все втрачають дрібнозернистий субстрат, що заповнює проміжки між ними, а в результаті численних співударів та механічної дообробки дрібнішим гравій-гальковим матеріалом у хвилеприбійній зоні тортонського моря розпадалися на менші уламки за успадкованими від елювіального етапу макро- або мікротріщинками. Втрачаючи ділянки більш крихкої жовнвої корки та гострі кути, вони врешті-решт набували субеліпсоїдальної форми, стаючи одноріднішими та якіснішими за габітусом та фактурою. Це спрощувало як майбутній видобуток, так і подальшу обробку подібної сировини, у тому числі і людиною передскіфського часу: очевидно, динеподібний валун сильним ударом об подібний за масою розбився навпіл, після чого серією обабічних сколів кожна з половинок перетворювалась на велику заготовку (рис. 2, 5) майбутнього макрознаряддя, або з них отримували відщепи та пластини, які йшли на виготовлення менших виробів.

Найповніше зберігаючи гірську вологу нижньоторгонські карцево-халцедонові кременеві валуни якісно перевершують дрібнішу конгломератову ріню із так званого подільського ярусу²⁷ (теж широко розвинутого, особливо на лівобережжі Середнього Подністров'я), і верхнього тортону або нижнього сармату (виключаючи хіба бугловський перлювій²⁸ Карпового Яру), не кажучи вже про пересохлу галю бечівників, заплави і надзаплавних терас сучасної долини Дністра, або хоч і не обезводнений, але і не перевідкладений опало-крістобалітовий, опало-халцедоновий та халцедоновий жовновий матеріал осадово-діагенетичних гезових, опало-шертових, маргедистих чи трепелових шарів сеноману Подністров'я. Розрізи останнього, детально досліджені геологами Росії, України та Молдавії²⁹, слід обов'язково брати до уваги при спробах висвітлити можливе походження кременевої сировини у будь-яких археологічних пам'ятках: у кожному конкретному випадку кремій не завжди обов'язково походить з територіально найближчого родовища.

Як встановила археолого-петрографічна рекогносцировка, корінне родовище кременевої сировини, з якої виготовлено серпи та наральнік непоротовських пам'яток, знаходиться за 35 км від останніх, на околиці с. Наславча Дондюшан-

ського р-ну Молдови, у так званому Карповому Ярі (нині геолого-палеонтологічний заказник³⁰). Потужність торгонського валунчастого шару у верхів'ї яру сягає 4 м, найбільші кремєністі обкатані відособлення (переважно з гладенькою рудувато-брунатною чи сірою поверхневою коркою, часто з реліктами вторинного халцедону) мають розмір до 0,5 м, хоч поруч з ними трапляється і галя (менше дециметра). Пішано-глинисте заповнення незначне і маломіцне, що спрощувало розробку.

Принципово новим виявилось встановлення поруч з цим відслоненням, раніше ніким не описуваної, кремєнеобробної майстерні, де виготовлялися великі серпи саме непоротівського зразка³¹, а крім того — знаряддя давніших (аж до палеоліту?) археологічних культур, оскільки це ілюструється зібраним підйомним матеріалом (рис. 1, 5, 7—12) та різним типом патенізації артефактів.

У районі с. Наславча автором було зафіксовано ще дві майстерні-стоянки первісної людини, розміщені на краю плато Наславча-Ленкауци та між долинами р. Наславчі, Кисереу і балкою Бирново³². Таким чином, майстерня-стоянка Карпів Яр I (на розораному кукурудзяному полі) є третьою пам'яткою району, розташованою на привододільному схилі плато, що домінує над с. Наславчею. Без шурфування точні межі культурного шару встановити неможливо, бо сучасною сільськогосподарською технікою чимало обробленого кремєню розтягнуто далеко на всі боки від місця первинної утилізації. Крім того, під час огляду на полі фіксувалися залишки принаймні трьох плям компактного залягання будівельних решток минулого: уламків печини трипільського типу (5×20 м) між лінією електропередачі та лівим верхів'ям Карпового Яру I, розтягнуті розвали (20×30 м) дрібного вапнякового каменю кладок (?) на мису між обома верхів'ями яру. Сотні тільки великих, добре помітних фрагментів обробленого або штучно розколотого кремєню (зібрана колекція на 135 артефактів ілюструє різні типи використання сировини, заготовки на різних стадіях обробки, деякі знаряддя тощо) залягають в борознах суглинисто-чорноземного ґрунту, інколи чітко сі-ріючого за рахунок домішки попелу (розораний зольник). Трапляються поодинокі уламки ліпного посуду без оздоблення, за глиняним тістом того ж типу, що і в Непоротовому IX (найближчий вихід джерельної води, — в тому ж Карповому Яру). Багато із зібраних артефактів, особливо великих, мають на поверхні виразні сліди контакту з металом сучасних ґрунтообробних пристроїв, — коричнево-вохристі подряпини, плями, а то й сколи: пам'ятка рік від року інтенсивно руйнується, хоча, можливо, шурфування ще зможе виявити його первинну стратиграфію.

Крім обпаленої глини, уламків будівельного (?) вапняку та обробленого кремєню в борознах трапляються поодинокі, принесені сюди з заплави Дністра скойки уніонід (пов'язані, можливо, з трипільським комплексом), та декілька розбитих кулястих, не дуже великих (до 5 см в діаметрі) фосфоритів характерної радіально-променистої структури. Специфічно звивітрилі по поверхні та на зламі, вони походять або з корінних відслонень калюських сланців еокембрію, або — у перевідкладеному стані — базального горизонту нижнього сеноману. Шари цього віку прорізаються долинами Дністра та його правої притоки Наславчі гіпсометрично значно нижче місцезнаходження Карпів Яр I, і тому можна не сумніватись, що фосфоритові кулі потрапили на вододіл за допомогою людини, яку могла зацікавити у даному випадку або схожість подібних утворень на рінно, яку можна було б використати як відбійник, або епізодична наявність у маломіцних фосфоритових конкреціях кристалів свинцевого блиску (галеніту) та інших сульфідів.

На дослідженій площі спостерігається певна спеціалізація у розміщенні різнотипних нуклеусів, заготовок та знарядь: найближче до правого верхів'я яру, північніше ЛЕП, — заготовок (рис. 2, 5; 4, 3) та чомусь вибрактованих недовиготовлених крем'яних серпів непоротівського типу (рис. 3, 1—6; 4, 1, 4), трохи західніше лівого верхів'я яру, недалеко від розвалу печини, — скребки, ножоподібні пластини (рис. 1, 5, 7, 10—12), відповідні призматичні чи субконічні нуклеуси, які після спрацювання нерідко перетворювались на відбійники (рис. 1, 8, 9).

Показово, що процес виготовлення дзьобоподібних серпів з дископодібних (за технікою обколювання) нуклеусів супроводжувався вражаючою втратою ма-

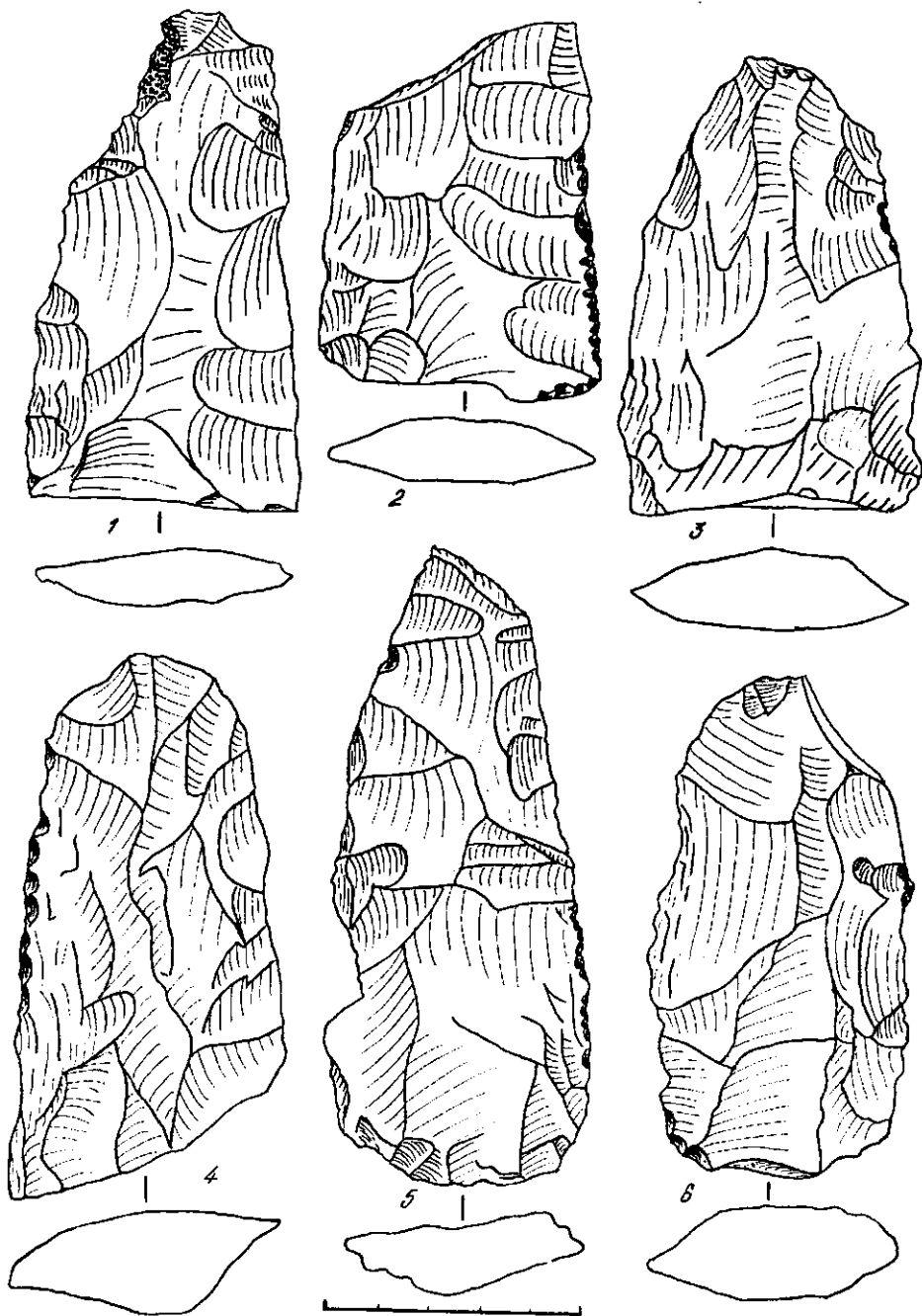

Рис. 3. Кремніні заготовки серпів передскіфського часу з кремнеобробної майстерні: 1—6 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

теріалу: якщо вихідні заготовки мають вагу 650—900 г (рис. 2, 5), то завершені обробкою леза серпів (рис. 1, 1—3) в десятки разів легші (20—25 г). Вибраковані, зламані в процесі підготовки або з інших причин недооброблені заготовки виявляють проміжні, як за формою, так і вагою, характеристики (рис. 3, 1—6).

В одному місці знайдено навіть скреблоподібне (з крутою ретушшю) знаряддя по краєвому сколі білуватого кременю, до речі — з залишками типового вторинного халцедонового натюку (рис. 4, 6) дрібносферолітової текстури.

Загалом, у підйомному матеріалі переважають різноманітні, часто великі плескати (рис. 4, 5, 7) відщепи як з прямими, так і тупими кутами між відбійною

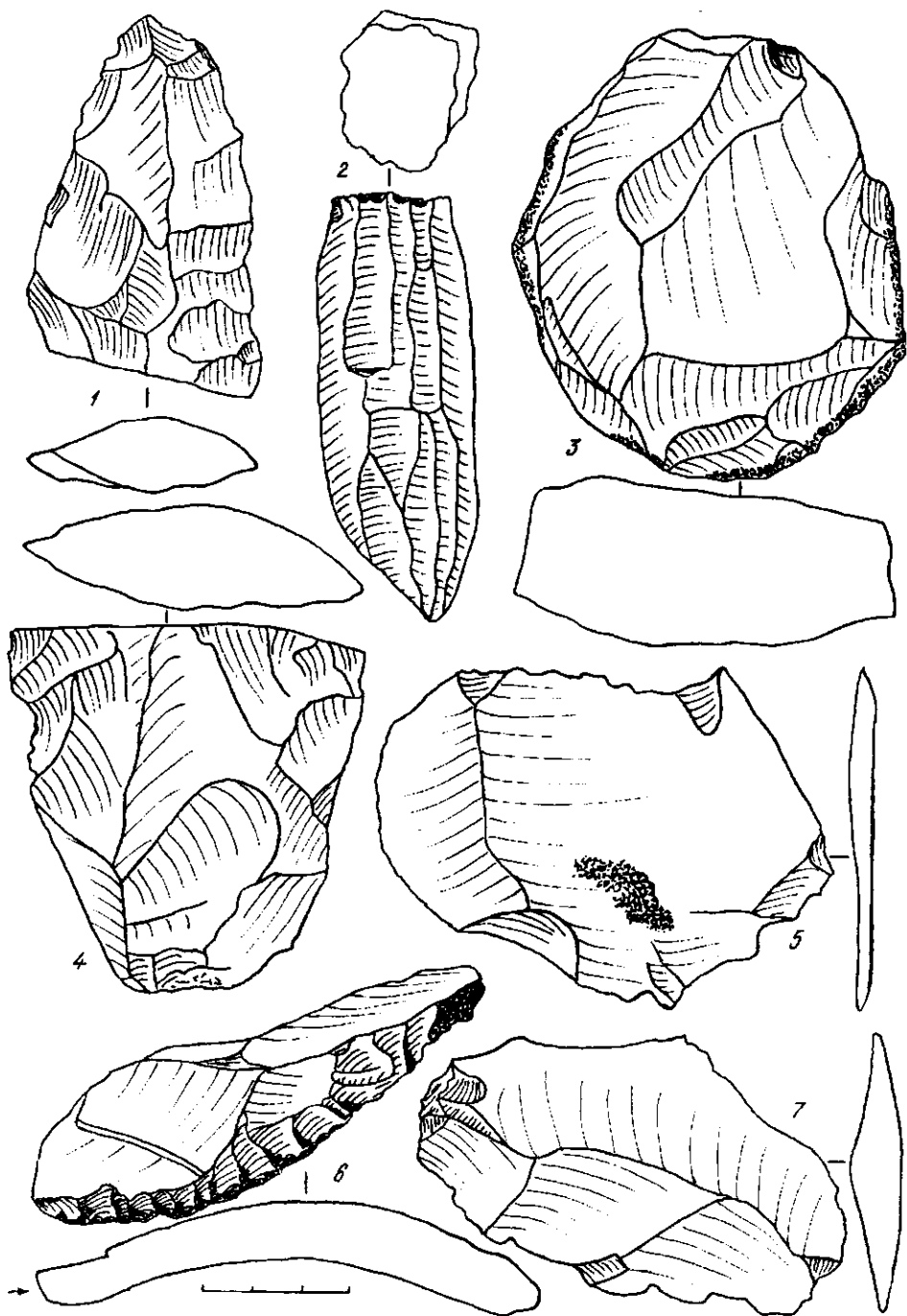

Рис. 4. Кремінні артефакти: 1—7 — с. Наславча, ур. Карпів Яр I.

площинкою та черевцем, але переважно з невеликими відбійними бульбами (специфіка часто окварцованого матеріалу: чисто халцедонові, діагенетичні, елювіально незмінені кремені, наприклад, туронського віку при зазначених прийомах обробки давали б великий бугорок, та ще й, мабуть, з щербинкою). Навіть не дуже великі відщепи місцевої конгломератової сировини зберігають ознаки гіпергенного окварцювання вихідного матеріалу аж до інкрустації мікродрузовим гірським кристалом епігенетичних порожнин (рис. 2, 5; 4, 5), які вперше з'являються при виникненні плитчастих кременців верхнього сеноману, а потім наслідуються валунами нижньотортонського базального конгломерату.

За походженням кремій з розораного поля переважно місцевий, тортонський (сірий, від ясно- до темно-сірого, напівпрозвічучий, часто з блакитними плямами та свілями, рідше білий непрозорий порцеляноподібний, нерідко з жовто-вохристими розводами або ділянками гіпергенного озалізнення, з залишками специфічно «відмитої» корки), частково,— теж місцевий, але вже сеноманський жовновий (переважно темно-сірий до чорного з блакитною патинізацією) або плитчастий. В одному випадку зустрінуто відщепи високоякісного темnodимчастого туронського кременю (швидше за все з річкової ріні, оскільки виходи корінного кременосного туруну розташовані значно західніше та переважно по лівих притоках Дністра).

Таким чином, археолого-петрографічне дослідження району Непоротове — Наславча на межі України та Молдови вздовж правобережжя Дністра з його численними залишками поселень різного віку та тяжіючими до них кременеобробними майстернями дозволяє цілком точно визначити один з конкретних напрямків транспортування виробів з високоякісної кременевої сировини нижньоторгонського віку на відстань перших десятків кілометрів, в даному конкретному випадку від Наславчі і до Непоротового.

У світлі встановлених фактів безумовно важлива археолого-петрографічна ревізія матеріалу аналогічних дзьобоподібних (або близьких їм за формою, розмірами та призначенням) знарядь територіально віддаленіших, але близьких за часом існування до білогрудовської інших археологічних культур, наприклад фракійського гальштату або комаровської³³. З цих позицій, наприклад, дуже цікаві широкі плескаті серпи з вигнутою спинкою, виготовлені з якісного сірого кременю, що походить з с. Незвиско (набагато вище за течією Дністра), в районі якого за нашими підйомними зборами в різні часи теж використовувалося не менше семи гатунків місцевої та принесеної кременевої сировини, але вже дещо іншого походження та властивостей порівнюючи з сировиною регіону Наславча — Непоротове³⁴.

Примітки

¹ Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза).— К., 1985.— С. 105—119. Вважаю приємним обов'язком подякувати Ларисі Іванівні, яка під час роботи 20 Археологічної конференції в Одесі у жовтні 1989 р. не тільки переглянула деякі з наших знахідок, а й підтвердила їх ідентичність та синхронність власним матеріалам білогрудівсько-чорноліського кола пам'яток з околиць с. Непоротове. На жаль, запропоновану тоді ж автором доповідь на секції бронзи за темою цієї статті з технічних причин зробити не вдалось.

² Тереножкін А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 63, 196.

³ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 23—42.— Рис. 39, 49; Березанська С. С., Ляшко С. М. Вивчення ремесла за виробничими комплексами пам'яток доби бронзи // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 25.— Рис. 1.

⁴ Тереножкін А. И. Указ. соч.— С. 84.— Рис. 54.

⁵ Березанская С. С. Белогрудовская культура // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 499, 503.— Рис. 13, 6, 7.— Карта 12; Крушельницька Л. І. Вказ. праця.— С. 119.— Рис. 31, 1, 2, 4—8, 12, 13; Радієвська Т. М. Поселення доби міді-раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 89.— Рис. 5, 1.

⁶ Тараканова С. А. Находка из городни на Волге // КСИИМК.— 1947.— Вып. 17.— Рис. 1.— С. 170—172; Никишин И. Н. Некоторые соображения о земледельческом назначении каменной находки из городни на Волге // Там же.— С. 172—173.

⁷ Семенов С. А. Происхождение земледелия.— Л., 1974.— С. 237—240; Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы.— М., 1987.— С. 15—17.

⁸ Краснов Ю. А. К проблеме эволюции рала (об одном широко распространенном заблуждении) // МИА.— 1970.— № 176.— С. 139.

⁹ *Петрунь В. Ф.* К петрофизической характеристике материала каменных орудий палеолита // МИА.— 1971.— № 179.— С. 286—289.

¹⁰ *Семенов С. А.* Указ. соч.— С. 253, 254.

¹¹ *Братченко С. Н.* Лук і стріли доби енеоліту-бронзи Півдня Східної Європи // Археологія.— 1989.— № 4.— С. 82.

¹² *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА.— 1961.— № 84.— С. 25; *Черныш Е. К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА АН СССР.— 1967.— Вып. 111.— С. 63.

¹³ *Попова Т. А.* Кремнеобрабатывающее производство трипольских племен (по материалам поселения Поливанов Яр) // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 147—158.

¹⁴ *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // МИА.— 1953.— № 38.— С. 78—80.

¹⁵ *Рудинский М. Я.* К вопросу о древнепалеолитических орудиях из кварцита // КСИА АН СССР.— 1959.— № 73.— С. 129.

¹⁶ *Геологический словарь.*— М., 1978.— Т. 1.— С. 93, 135, 177, 350.

¹⁷ *Сеньковский Ю. М.* Літологія верхньокрейдових відкладів Середнього Придністров'я.— К., 1963.— С. 40—45; *Пастернак С. І., Гаврилишин В. І., Гинда В. А., Коцюбинський С. П., Сеньковский Ю. М.* Стратиграфія і фауна крейдових відкладів заходу України (без Карпат).— К., 1968.— С. 66.

¹⁸ *Колтун В. И., Сеньковский Ю. Н.* О гипергенезисе меловых пород Вольно-Подольской плиты // ДАН СССР.— 1965.— Т. 60.— № 4.— С. 931—933.

¹⁹ *Сеньковский Ю. Н.* Литогенез кремнистых толщ Юго-Запада СССР.— К., 1977.— С. 27.— Рис. 11.

²⁰ *Иванова И. К.* Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Среднего Поднестровья // ТКИЧП.— М., 1959.— Т. 15.— С. 219; *Иванова И. К.* Геология и палеогеография стоянки Кормань IV.— М. 6 1977.— С. 174.— Рис. 18.

²¹ *Стратиграфия осадочных образований Молдавии.*— Кишинев, 1964.— С. 89.

²² *Верина В. П.* Развитие карста на Приднестровской возвышенности // УЗТГПИ.— 1965.— Вып. 2.— С. 45; *Сухова З. В.* К изучению тортона Бессарабии. Там же.— С. 65—77; *Сухова З. В.* Некоторые данные о развитии тортонских отложений в Северной Бессарабии // УЗТГПИ.— 1961.— С. 21.— Рис. 6.

²³ *Кудрин Л. Н.* К геологии и минералогии участка берега Днестра у д. Баламутовка в окрестностях пещеры с древними изображениями // ТЛГО.— 1953.— Сер. геологическая.— Вып. 3.— С. 38.

²⁴ *Петрунь В. Ф.* Железисто-кремнистые породы кор выветривания в первобытной технике степной зоны юга СССР // СА.— 1971.— № 4.— С. 135—139.

²⁵ *Леммлейн Г. Г.* О нарастании кварца на халцедон // Академику Д. С. Белянкину.— М., 1946.— С. 130—138.

²⁶ *Бибиков С. Н.* Указ. соч.— С. 78—80; *Комарова О. В.* До стратиграфії середньоміценових відкладів південно-західної частини УРСР // НЗКДУ.— 1957.— Т. XVI.— Вып. 14.— С. 87—97.

²⁷ *Сухов И. М.* Некоторые данные о стратиграфическом положении «Подольского» яруса // ДАН СССР.— 1950.— Т. 71.— № 2.— С. 371, 373; *Сергеев О. Д., Комарова О. В.* Про подільський шар Придністров'я // ГЖ.— 1951.— Т. XI.— Вып. 1.— С. 41—45.

²⁸ *Сухова З. В., Сухов И. М.* Геологическая практика вдоль течения Днестра в районе с. Атаки // УЗТГПИ.— 1960.— Вып. 6.— С. 101, 102.

²⁹ Черникова З. А. Сеноманские трепелы Бессарабии // СГ.— 1961.— Вып. 3.— С. 106—111.— Рис. 1; Перес Ф. С. Кремнистые образования из меловых отложений северовосточной части Молдавской ССР // МГИПИМ.— 1964.— С. 75—87; Геология СССР.— М. 1969.— Т. 45.— С. 123, 124; Муравьев В. И. Минеральные парагенезисы глауконито-кремнистых формаций.— М., 1983.— С. 20, 50—68.

³⁰ Сухов И. М. Некоторые данные о стратиграфическом положении «подольского» яруса / ДАН СССР.— 1950.— Т. 71.— С. 371; Верина В. Н. Памятники природы Молдавии и их охрана // ОПМ.— 1968.— Вып. 6.— С. 9.

³¹ Petrougne V. F. About some species of lithic raw materials in archaeological complexes of the Carpathians and adjoining territories of the USSR // International conference on prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin. Budapest-Sumeg, 20—22 May 1986.— P. 229—231.

³² Бешляга М. Ф. Природные памятники наславчской местности // ОПМ.— 1975.— № 13.— С. 101.

³³ Мелюкова А. И. Исследование памятников предскифской и скифской эпох в лесостепной Молдавии // Материалы и исследования по археологии юго-запада СССР и РНР.— Кишинев, 1960.— С. 143; Мелюкова И. А. Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии // МИА.— 1961.— № 96.— С. 22—33; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.— С. 147.— Рис. 39; Смирнова Г. И. Стоянка комаровской культуры у с. Незвиско на Днестре // АС.— 1974.— Вып. 16.— С. 58.— Рис. 3, 4, 7.

³⁴ Петрунь В. Ф. Опыт методологического обоснования археологической петрологии как стыкового направления // В. И. Вернадский и отечественная наука. Тез. докл. всесоюз. науч. конф. по истории науки и техники, посвященной 125-летию со дня рождения В. И. Вернадского (Одесса, 18—21 апреля 1988 г.).— К., 1988.— С. 20.

В. Ф. Петрунь

НИЖНЕТОРТОНСКИЕ ВАЛУНЧАТЫЕ КРЕМНИЕВЫЕ ПОРОДЫ ПОДНЕСТРОВЬЯ КАК СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЕ АРТЕФАКТНОЕ СЫРЬЕ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье публикуются материалы подъемных сборов из ныне затопленного водами Новоднестровского водохранилища местонахождения предскифского времени Непоротово IX (Черновицкая обл., Сокирянский р-н Украины) и крупной кремнеобрабатывающей мастерской Карпов Яр I (у с. Наславча Дондюшанского р-на Молдавии), где добывалось и обрабатывалось наиболее качественное для региона артефактное сырье. Иллюстрируются возможности специализированных археолого-петрологических изысканий применительно к описываемой и прилегающим территориям.

V. F. Petrougne

THE FLINTLI BOULDER-ROCKS OF LOWER TORTONIAN STAGE IN THE DNIESTER AREA AS THE SPECIALIZED ARTIFACT'S LITHIC RAW MATERIAL OF THE PRESCYTHIAN TIME

The materials of lifting collections from the now submerged with waters of the Novo-Dniestrovsky reservoir the location of the prescythian time Naporotovo IX (Sokirian district of the Chernovitsky region) and the big workshop from Karpov Yar I (near village Naslavcha, Dondyushan district of Moldova) where high quality artifact's lithic raw material was mined and worked are published in this article. The possibility of specialized archaeological-petrological investigations conformably to describing and adjoining territories are illustrated.

Одержано 23.03.90.